

**ІНСТИТУТ ВИЩОЇ ОСВІТИ
АКАДЕМІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ**

ШЕВЧЕНКО ЗОЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 17.024.1

ІНДИВІДУАЛІЗМ ЯК СКЛАДОВА РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТІЇ

09.00.03 – Соціальна філософія та філософія історії

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ - 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Черкаському державному технологічному університеті, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Богданов Володимир Семенович,
Черкаський навчальний центр Одеської
національної юридичної академії,
директор;

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Крисаченко Валентин Семенович,
Національний інститут стратегічних досліджень при
Президентові України,
завідувач відділу етнополітики;

кандидат філософських наук, доцент
Бойченко Михайло Іванович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри філософії.

Провідна установа: Національний технічний університет України
„Київський політехнічний інститут”,
кафедра філософії,
Міністерство освіти і науки України, м. Київ.

Захист відбудеться „30” січня 2006 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.456.01 в Інституті вищої освіти АПН України за адресою: 01014, м. Київ, вул. Бастіонна, 9 (Зал засідань вченої ради, 9-й поверх).

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Інституту вищої освіти АПН України, 01014, м. Київ, вул. Бастіонна, 9.

Автореферат розісланий „15” грудня 2005 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Горбунова Л.С.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Об'єктивне осмислення проблеми індивідуалізму є особливо актуальним і важливим для українського суспільства, яке намагається подолати наслідки тоталітарного минулого і продовжувати власний розвиток у напрямку поєднання ідей демократії та принципів істинного індивідуалізму.

Гострота актуальності означеної проблеми посилюється і тим, що індивідуалістичні настрої властиві кожній людині без виключення. Тому сучасні соціальні перетворення не можуть пройти непомітно і безболісно. Оптимізація означеного процесу є необхідною і важливою задачею, вирішення якої стоїть перед сучасною українською державою. Саме держава повинна шляхом регулювання соціальних відносин знешкоджувати деструктивний та десолідаризуючий вплив крайніх проявів індивідуалізму, спрямовуючи його в русло раціональної, осмисленої мотивації подій, вчинків та звершень індивіда. Соціальне середовище, як один з головних креативних чинників особистості, має ненав'язливо формувати інтереси і пріоритети індивіда, які б не суперечили інтересам інших індивідів або суспільства в цілому. Для запобігання конфлікту між інтересами індивідуальними та суспільними індивід повинен знаходити з боку суспільства підтримку для власного "Я" та особистої волі. Усе це можливе за коректної політики держави в соціально-економічній, правовій та інших сферах життєбуття людини.

Найбільш продуктивним шляхом дослідження феномена індивідуалізму у соціальному контексті є звернення до соціальної філософії, за науковими надбаннями якої можливо встановити найбільш оптимальні шляхи органічного впровадження нових для України індивідуалістичних принципів на тлі глобальних суспільних перетворень.

Найбільшій увазі та найбільшого ступеня популярності і розробленості проблема індивідуалізму набула на Заході. Принцип індивідуалізму є частковим об'єктом дослідження на соціально-психологічному, соціально-економічному, соціально-політичному, культурологічному, соціологічному, морально-етичному рівнях в працях таких відомих мислителів, як К.-О. Апель, А. Камю, Ле Бон, С. Московічі, Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гассет, Ж.-П. Сартр, Г. Тард, Е. Тоффлер, Е.Фромм, В. Хьосле, М. Штірнер, К. Юнг, К. Ясперс та ін. Найбільш повного аналізу проблема індивідуалізму набула у монографії Л.Дюмона „Есе про індивідуалізм”, статті Ф.Гаєка „Індивідуалізм істинний і хибний” та праці Ж.Липовецькі „Есе про сучасний індивідуалізм”.

Процеси суспільної реорганізації зумовили посилений інтерес до проблеми індивідуалізму як до соціологічного явища і в країнах пострадянського простору, зокрема в дослідженнях К.С. Гаджієва, М.І. Данилової, Н. Дубровіної, Ю. Замошкіна, Б. Капустіна, А.О. Мигольєва, О.Г. Мисливченка, К. Муздибаєва, Н. Новинської, С. Перегудова, М.С. Пряжнікова, К.Д. Ростіашвілі, А.Н. Славської, Ю.Г. Сумбатяна, Г.Т. Тавадова та інших.

Питання, що мають безпосереднє відношення до принципу індивідуалізму, розглядаються у різноманітних аспектах і постають у працях українських вчених: В. Андрущенко, А. Біденка, В. Богданова, М. Бойченка, О. Донченко, В. Іщука, Н. Караульної, В. Кременя, С. Кримського, В. Крисаченка, С. Кисельова, О. Коваль, О. Корха, В. Ларцева, Н. Латигіної, В. Ляха, М. Михальченка, С. Наумкіної, Б. Новікова, М. Павловського, М. Примуша, Б. Попова, М. Поповича, В. Ткаченко, А. Фурмана та інших сучасних дослідників. Однак, в соціально-філософському вимірі проблема індивідуалізму достатнього дослідження у вітчизняній науці ще не знайшла.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота пов'язана з темою наукового дослідження відділу соціальних проблем і виховання студентської молоді „Модернізація системи вищої освіти: соціальна цінність і вартість для України” (РК № 0103U000959; протокол вченої ради ІВО АПН України № 10 від 27.12.2002).

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є аналіз соціально-філософської думки, спрямованої на осмислення феномена індивідуалізму; уточнення соціальної сутності поняття „індивідуалізм”, означення його сучасної інтерпретації та соціально-філософської експлікації в оновлених реаліях українського суспільства.

Для досягнення поставленої мети автор намагається вирішити наступні задачі:

- здійснити ретроспективний аналіз зародження та поширення ідей індивідуалізму в історико-філософському контексті;
- провести теоретико-методологічний аналіз поняття “індивідуалізм” у соціально-філософському аспекті, визначити його методологічний статус серед соціально-філософських дефініцій, показати їхній зв'язок та взаємовплив;
- осмислити і оцінити стан як окремої особистості, так і суспільства в цілому, які засвоюють індивідуалістичні цінності в умовах пострадянського простору;
- проаналізувати соціально-політичні прояви принципу індивідуалізму, визначити його роль в контексті загально-цивілізаційних цінностей та сучасних соціальних трансформацій українського суспільства.

Об'єктом дослідження є індивідуалізм як суспільне явище в аспекті соціально-філософського розуміння рушійних сил історії.

Предметом дослідження є соціально-філософський вимір індивідуалізму як складової суспільних і міжособових відносин.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є історичні надбання пізнавального арсеналу філософської думки, який склався в наукових працях західних і вітчизняних дослідників минулого та сучасності.

Поєднання логічного та історичного методів дало змогу об'єктивно простежити зародження і розвиток принципів індивідуалізму в історії та сучасності з точки зору соціально-філософського мислення.

Методи узагальнення, абсолютизації та абстрагування дозволили створити модель феномена індивідуалізму у “чистому” або “ідеальному”, а також в конкретно-історичних типах. Це допомогло конкретно та максимально об'єктивно визначити сутність означеного предмету, його прояви, детермінанти та функції, і в подальшому дослідженні перенести отримані результати в площину реальних умов сучасної дійсності.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у створенні концепції гармонізації принципів індивідуалізму і колективізму в суспільному житті на основі індивідуалізму як складової розвитку демократії. Означена новизна реалізована в положеннях, що винесені на захист:

- вперше в сучасній вітчизняній науці окреслена і обґрунтована змістовно-ціннісна характеристика та функціональне призначення індивідуалізму як рушійної сили історії в різних сферах – економічній, політичній, моральній, духовно-культурній тощо, а принципу індивідуалізму як засобу соціального пізнання;
- встановлено, що існуючі наукові дефініції принципу індивідуалізму, з огляду на сучасні реалії українського соціуму, є неповноцінними та однобічними, оскільки зміст поняття “індивідуалізм” обмежується лише особистісним фактором і виступає у ролі певного типу світогляду, який протиставляє індивіда та суспільство;
- визначено, що індивідуалізм – це своєрідний синтез особистісних та соціальних установок, що базуються на універсальних морально-етичних засадах (соціальній справедливості, помірному альтруїзмові тощо) та передбачають високий рівень самосвідомості і внутрішньої культури, самовизначення та самоздійснення, усвідомлення цінності кожної окремої особистості поряд із власною;
- наголошено на нерозривності зв'язку особистісної та соціальної складової поняття “індивідуалізм”, оскільки повноцінний розвиток індивідуалістичних

тенденцій можливий за органічної взаємодії особистості з суспільним та державним полем;

- обґрунтовано, що джерелом походження істинного індивідуалізму є не індивідуальність індивіда, не сфера його бажань і мотивацій, а його здатність усвідомлювати і визнавати незалежність, цінність та значущість іншої особистості поряд із власною;
- запропоновано класифікацію принципу індивідуалізму відносно обраної життєвої позиції, пріоритетів, системи цінностей, засобів досягнення цілей індивіда. Орієнтуючись на сферу прагнень, установок та інструментів досягнення бажаного, виділено: індивідуалізм *хибний* - характеризується деформованими або зміщеними життєвими орієнтирами особистості, внаслідок чого остання дезорієнтується у системі суспільних відносин; *ірраціональний* - визначається неадекватними, некоректними, щодо поставлених цілей, засобами досягнення бажаного; *раціональний* - передбачає наявність у індивіда раціонально обраних цілей та шляхів їхньої реалізації, однак, не завжди його дії відповідають нормам універсальної моралі та етики; *істинний* - визначає не тільки раціональний аспект існування індивіда у соціумі, а й підтримує морально-етичні засади певного історично-культурного середовища;
- обґрунтовано тезу, що на підставі соціально-філософського аналізу феномена індивідуалізму та запропонованої класифікації, в сучасному українському суспільстві в умовах соціальної трансформації, аномії та особистісної дезорієнтованості найбільшого поширення набули хибний та ірраціональний види індивідуалізму;
- визначено, що принцип індивідуалізму у поєднанні з ідеями демократії та помірною колективізму є найвищою формою суспільної організації, оскільки виступає оптимальною та органічною формою поєднання особистісних і соціальних факторів;
- доведена важливість послідовного та систематичного наукового переосмислення цінностей індивідуалізму для ефективної реалізації нових індивідуалістичної та колективістської систем цінностей в контексті сучасних суспільних процесів.

Практичне значення отриманих результатів полягає у використанні їх для:

- подолання хибної та негативної сутності визначення “пострадянського індивідуалізму” та поширення цінностей сучасного індивідуалізму, яке продиктовано напрямком розвитку цивілізованої світової спільноти;
- створення оптимальних шляхів зміни свідомості та менталітету пострадянських суспільств, в основі яких повинна бути покладена ідея

позитивного або істинного індивідуалізму, а саме – безперечна цінність кожної окремої особистості, її право на самовизначення та власнообране самозвершення тощо;

- визначення більш ефективних моделей модернізації суспільства, які відбуваються у лібералістичній, соціалістичній, консервативній ідеологіях на користь істинного індивідуалізму, для органічного їхнього поєднання заради раціоналізації та гуманізації соціального простору;
- прискорення та створення менш болісних механізмів трансформації соціальної системи та адаптації індивідів на пострадянському тлі за рахунок відтворення коректної політики державного регулювання, що підтримує принципи соціальної справедливості, створює умови для прояву і розвитку індивідуальної ініціативи та потенціалу;
- зміни пострадянської ідентифікації індивідуальних інтересів та пріоритетів з цілями держави; відокремлення і означення позитивності визначення особистісних прагнень та цілей окремого індивіда; подолання та зняття ворожості антиномії власного та суспільного, приватного та державного; наголошення важливості органічного поєднання індивідуалістичного та соціального.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження були викладені у вигляді тез на Міжнародній науково-практичній конференції “Динаміка наукових досліджень” / Дніпропетровськ – Дніпродзержинськ – Харків, 2002/, Міжнародній науково-практичній конференції “Формування національних, загальнолюдських ціннісних орієнтацій студентської молоді” / Київ, 2002/, VI Міжнародній науково-практичній конференції “Наука і освіта ‘2003” / Дніпропетровськ – Донецьк – Харків, 2003/, X Харківських міжнародних Сковородинівських читаннях “Проблема свободи у теоретичній та практичній філософії” / Харків, 2003/, VII Міжнародній науково-практичній конференції “Наука і освіта ‘2004” / Дніпропетровськ, 2004/.

Публікації. Зміст дисертації знайшов своє відображення у 3 статтях у фаховому журналі „Мультиверсум” і 5 збірниках тез конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків, списку використаної літератури. Загальний обсяг роботи становить 231 сторінку, список використаної літератури містить 195 джерел.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, показано зв'язок роботи з темою наукового дослідження відділу соціальних проблем і виховання студентської молоді ІВО АПН України; визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження; розкрито його теоретико-методологічні засади, сформульовано одержані концептуальні положення, які відзначаються науковою новизною; визначено теоретичне і практичне значення дослідження, вказані форми апробації його результатів.

Перший розділ дисертаційного дослідження **„Принцип індивідуалізму та його історико-філософська експлікація”** присвячений аналізу положень та концепцій проблеми індивідуалізму, соціально-філософське осмислення якої здійснювалося та змінювалося з плином історичного часу. Принцип індивідуалізму набував поширення, розвитку, зазнавав змін та інновацій власного тлумачення в залежності від становлення історичних епох, політичних режимів, культур і релігій, які визначають співвідношення категорій індивідуального та колективного у соціумі.

В першому підрозділі *„Історико-філософське осмислення принципу індивідуалізму в розвитку наукової думки про державу і суспільство”* означено, що індивідуалістичні ідеї зародились та розпочали свій шлях розвитку в епоху Античності. Однак, в цей період часу поняття “індивідуалізм” не зустрічається у рафінованому вигляді та не знаходить чіткого визначення як філософська категорія. Воно розглядається в контексті таких суміжних понять, як самопізнання та самоцінність індивіда, щастя та задоволення, зло та добродієність, приватна власність та держава тощо. Особливої уваги набувають ідеї доцільності розвитку індивідуальних здібностей індивіда на тлі суспільного життя. Незважаючи на антропологізм Античності та великий інтерес до інтегрованої складової людини, більшість стародавніх філософів з обережністю та подекуди негативно ставляться до індивідуалістичних проявів особистості. Це пояснюється тим, що саме в ідеї вільної особистісної диференціації індивідів за їх індивідуалістичними прагненнями та здібностями на тлі гомогенного суспільства вбачається причина порушення державного спокою і цілісності. Серед вчень античних авторів, які безпосередньо або опосередковано торкаються проблеми зародження і поширення цінностей індивідуалізму, на особливу увагу заслуговують праці Сократа, Платона, Аристотеля, Епікура.

В епоху Середньовіччя на перший план виступає дещо деформоване поняття індивідуалізму. Воно містить в собі чіткий відбиток релігійного прагматизму і раціоналізму та базується на таких поняттях, як: індивідуальний гріх та спасіння,

індивідуальне покарання за гріхи тощо. В цей період історії своє відображення проблема індивідуалізму знайшла, зокрема у працях А. Блаженного, П. Абеляра, Т. Аквінського, І. Еріугена.

Якщо індивідуалізм у період античності проголошує цінність окремої особистості, підкреслює значимість людського життя і самопізнання та в деяких випадках поєднується з ідеями справедливості і альтруїзму, то релігійний індивідуалізм середньовіччя не вирізняється особливою гуманністю. Жорстке та безкомпромісне насадження релігійних норм і правил, хоча і мали за власну основу високоморальні гуманістичні принципи християнства, позбавляли індивіда права на вільне самовизначення та самозвернення і провокували зріст подвійних стандартів життя. Більше того, в епоху схоластичної філософії активно культивується релігійний індивідуалізм, який пропагує так званий “альтруїстичний егоїзм”: любити ближнього заради царства небесного, відмовляти від земного блага в ім'я Бога та заради більшого небесного задоволення, наполегливо, як результат релігійного розрахунку, створювати із себе “альтруїста” – хіба це не прихований егоїзм на добре вибудованих засадах?

Релігійне лицемірство відчужувало людину від самої себе, ґрунтуючись не на реальному досвіді, а на священних писаннях, надприродних одкровеннях та символах віри. Натяки на істинний індивідуалізм містяться в більшій мірі у працях еретиків, які визнають свободу волі індивіда та його відповідальність за власні вчинки.

Епоха Ренесансу означилася відродженням індивідуалізму. Індивід починає усвідомлювати власну особливість і намагається вирізнитися на тлі соціального цілого не за рахунок власного достатку, а за допомогою власних здібностей, майстерності, таланту, наполегливості тощо. Створюється та починає розвиватися культ слави, що стимулює та заохочує індивідуалістичні прагнення індивіда.

Специфіка епохи Відродження полягає у поєднанні антропоцентричних ідей Античності та релігійних норм Середньовіччя. Людина, хоча і залишається під владою релігійних традицій, разом з тим вона набуває можливості самовизначення та самозвернення. Прояви індивідуалізму, більшою мірою, спрямовуються у гуманістичне річище, що покликане пізнавати та вдосконалювати людину як вінець творіння. Про це яскраво засвідчують погляди М. Монтеня, Р. Емерсона, Г. Торо, П. Русина, Ст. Оріховського, Ю. Дрогобича.

Другий підрозділ дисертаційного дослідження *„Акцентуація проблеми індивідуалізму в новітніх наукових концепціях”* присвячений аналізу інтерпретації принципу індивідуалізму у соціально-філософській думці, починаючи з Нового часу і закінчуючи сьогоденням.

В період Нового Часу оновлена інтерпретація індивідуалізму пов'язується із

релігійною реформацією та розвитком природознавства. Поняття індивідуалізму ототожнюється з інстинктом самозбереження, егоїзмом, боротьбою за власне виживання та жадібністю. Індивідуалізм, який є поєднанням особистісного та соціального, розглядається неправомірно однобічно – як невід’ємна природна властивість людини та ставиться, у деяких мислителів, в залежність від афектів. В цьому контексті загострюється проблема співвідношення особистого та колективного, індивіда та держави, приватного та суспільного; порушується питання пріоритетів індивідуалістичного та суспільного інтересів. Значна увага приділяється аналізу поглядів Ф. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка, Б. Спінози.

В працях французьких матеріалістів XVIII ст. індивідуалізм знаходить власне відображення в теорії “розумного егоїзму”, зокрема у працях П. Гольбаха і Г. Гельвеція. Він починає асоціюватися з поняттям особистої користі, інтересу, щастя, себелюбства тощо; простежується повернення до натуралістичних ідей епікуреїзму.

Індивідуалізм у німецькій класичній філософії характеризується іноді відірваністю від реального життя та природи людини і набуває абстрактного, подекуди суперечливого забарвлення. Проблема високої моральності індивіда виходить на перший план, підкреслюється важливість прагнення людини до власної духовної сутності. Індивідуалізм, з одного боку, розглядається як руйнівна диференціація, що порушує гармонію всесвіту та більше притаманна тваринному світові, воля індивіда підвладна “вищій волі”, а особиста ціль та приватний інтерес підпорядковуються суспільним прагненням; з іншого - мислителі цього часу у своїй більшості вимагають визнання почуття власної гідності особистості, свободи її дій в усіх сферах суспільного життя; індивід повинен розглядатись як мета, а не як засіб. Зазначені положення знайшли своє відображення в працях І. Канта, Ф. Шеллінга, Й. Гегеля, А. Шопенгауера, Л. Фейєрбаха.

Значної уваги феномен індивідуалізму набуває у низці робіт, спрямованих на захист індивідуальної неповторності, незалежності і значущості у філософії кінця XIX – початку XX століття. Про це свідчить тема надлюдини у працях М. Штірнера, Ф. Ніцше, В. Соловйова, яка вперше порушує питання індивідуалізму в контексті постійного самовдосконалення та прагнення самодостатності особистості. Однак, інтерпретація феномена індивідуалізму продовжує здійснюватися відносно та в контексті аналізу таких понять, як особистий інтерес, егоїзм, себелюбство, стадна мораль, психологія мас тощо.

Філософія минулого століття найбільше наблизилася до об’єктивного розуміння індивідуалізму, зокрема про це свідчить поява такої течії, як прагматизм (В. Джемс, Р. Рорті, Дьюї). Як форма прояву індивідуалізму, прагматизм спрямовує власні зусилля не на дослідження об’єктивної реальності, а на вирішення

конкретних екзистенційних проблем, з якими зіштовхується індивід в процесі взаємодії з реальністю. Критерієм істини для прагматизму виступає все те, до чого прагне людина, чим вона дорожить та бажає зберегти у власному житті.

Більш психологічної інтерпретації індивідуалізм, в порівнянні з прагматизмом, набуває у філософії екзистенціалізму. Все буття існуючого екзистенціалізм вибудовує навколо окремої особистості, життя якої зводить до переживання цього буття. Проблема індивідуалізму порушується в контексті таких актуальних понять, як індивідуальна воля, відповідальність, відчуження індивіда від самого себе та суспільства тощо. Зазначені питання відбиваються у роботах Ж.-П. Сартра, А. Камю, К. Ясперса.

Поняття “індивідуалізм” у “чистому” вигляді, як окрема соціально-філософська категорія, зустрічається тільки в сучасній філософії. Сучасна філософська наука відзначає актуальність та інтерес до індивідуалізму у зв’язку із розвитком ринкових відносин, що перейшли із економічного рівня у сферу міжособистісних відносин. Окрім того, реальний світ із розвитком культу окремої особистості провокує та культивує зріст крайніх індивідуалістичних проявів таких, як егоїзм, персоніфікований гедонізм, нарцисизм тощо. Одночасно істинний індивідуалізм починає розглядатись як ефективний спосіб подолання тотальної гомогенізації суспільства та відчуження особистості від самої себе і суспільства. В цьому контексті значна увага приділяється аналізу праць Е. Фромма, Х. Ортеги-і-Гассета, С. Московічі, Ф. Гаска, Ж. Липовецькі.

Аналіз доби панування комуністичної ідеології показав, що індивідуалізм розглядався однобічно – з точки зору існуючого політичного режиму, як руйнівний, десолідаризуючий чинник. Ліквідуючи приватну власність, конкуренцію та пов’язані з ними відносини „господарювання - підкорення”, намагаючись об’єднати суспільні та приватні інтереси шляхом часткового або повного знищення останніх, соціалістичний устрій сподівався ліквідувати джерело походження індивідуалізму, порушуючи, тим самим, цілу низку нових складних проблем, зокрема взаємовідчуження індивіда та суспільства. Цьому аспекту присвячені праці радянських вчених, зокрема Н. Шульги, А. Здравомислова, І. Резвицького, Є. Лук’янчука та інших.

Другий розділ дисертаційного дослідження **„Теоретико-методологічне дослідження принципу індивідуалізму”** відображає складність та багатогранність поняття “індивідуалізм”, що пояснюється його тісним зв’язком з багатьма категоріями соціальної філософії. Серед них такі близькоспоріднені поняття, як: “індивід”, “індивідуалізація”, “індивідуальність”, “ідентичність”, “я”, “его”, “особистість”, “соціалізація” та багато інших. Кожне з них має своє значення та відтворює власні функції забезпечення становлення, розвитку або

прояву індивідуалізму. Наприклад, протиставлення індивіда та суспільства створює висхідний пункт для різних концепцій індивідуалізму. Динаміка процесу індивідуалізації здійснює функцію диференціації індивіда на тлі соціального цілого. Соціалізація забезпечує включення людини у соціальну практику. Поняття “індивідуальність” втілює в собі своєрідність, сукупність якостей та відмінних властивостей, що висловлюють сутність кожного окремого індивіда, тоді як поняття “особистість” фіксує в собі, перш за все, його соціальний чинник.

У першому підрозділі „*Соціально-філософське обґрунтування принципу індивідуалізму як феномена самосвідомості*” проведене теоретико-методологічне дослідження дає підстави стверджувати, що хоча сучасна особистість розвивається на основі індивідуальності, остання не є першоджерелом ініціювання принципу індивідуалізму. Індивідуалістичні тенденції зароджуються та розвиваються тільки із усвідомлення індивідом власної цінності і значущості поряд із цінністю та значущістю інших особистостей, із розуміння важливості особистої неповторності та автономності, її самовизначення та самоздійснення. Звідси правомірним є висновок, що принцип індивідуалізму є не тільки раціональним або прагматичним, а й гуманістичним явищем. Він вимагає від людини створення власної системи цінностей і пріоритетів, орієнтування на суспільні високоморальні принципи, визначення власного місця в цій системі та, при акцентуванні уваги на власних інтересах, вироблення певної стратегії поведінки, яка не шкодить соціальному цілому.

В цьому підрозділі також аналізується сучасна соціально-філософська думка, що розглядає поняття “індивідуалізм” як тип світогляду індивіда та класифікує його на теоретичний, етико-політичний і соціологічний. Разом з цим, нею визначається декілька підходів до вивчення проблеми індивідуалізму.

По-перше, індивідуалізм витлумачується як філософсько-етичне вчення про індивіда як самоціль, про повну свободу та незалежність особистості від суспільства та держави, про її необмежені потреби та абсолютні права.

По-друге, індивідуалізм розглядається як філософське вчення про співвідношення особистості із суспільством, колективом та державою, що стверджує безмежність потреб, надзвичайну повноту прав та абсолютну свободу волі індивіда.

По-третє, індивідуалізм може виступати в якості соціологічної концепції, що міститься у суб’єктивно-ідеалістичному трактуванні історичного процесу, суспільства та державного устрою, договірно-правових відносин, економічному житті суспільства та розвитку культури з позиції, що житті визначає ролі діяльності відокремлених індивідів – видатних історичних особистостей, законотворців та митців культури.

В ході проведеного дослідження, з точки зору окремого індивіда, його самосвідомості, прагнень, цінностей, пріоритетів, внутрішніх переконань тощо, ми можемо говорити про індивідуалізм хибний, ірраціональний та істинний.

Хибний індивідуалізм характеризується тим, що особистість поводить себе адекватно, раціонально по відношенню до певних життєвих обставин та умов, однак, в неї дещо деформовані або зміщені особистісні орієнтири, самоусвідомлення, самооцінка та самовизначення. Можна стверджувати, що вона поводить себе ірраціонально виключно по відношенню до себе самої, хибно визначаючи власне місце і власну роль у соціумі. Такий індивід із самого початку свідомого суспільного життя обирає нав'язані соціальністю, обставинами та обумовлені іншими причинами хибні життєві пріоритети та орієнтири, при цьому сприймає їх як свої власні. Вони, як правило, підміняють собою сферу істинних бажань індивіда. Невірно обрані інтереси та життєва позиція, хоча і спрямовують діяльність індивіда на самого себе, однак, не приносять відчуття повного задоволення і самозвершення. Залишається постійний стан фрустрації.

У випадку ірраціонального індивідуалізму, особистість має власну, глибоко усвідомлену систему цінностей та цілей. Однак, вона обирає подекуди не зовсім логічно обґрунтовані та розумні, подекуди не досить коректні або навіть шкідливі як для неї самої, так і для суспільства в цілому, засоби та інструменти для самоздійснення.

Як правило, у реальній дійсності не має чітких меж між індивідуалізмом хибними та ірраціональним. Їхній тісний взаємозв'язок забезпечується суб'єктивністю свідомості кожного окремого індивіда та специфічністю його соціального середовища.

Що стосується раціонального індивідуалізму, то його дії не виходять за межі законів та здорового глузду, однак, не завжди відповідають нормам універсальної моралі, етики та гуманізму. Можна сказати, що принцип раціонального індивідуалізму є суто прагматичним явищем, на відміну від індивідуалізму істинного, який є найвищою формою організації суспільного життя і передбачає не тільки раціональний аспект існування індивіда у соціумі, а й підтримує морально-етичні норми певного культурно-історичного типу та ґрунтується на засадах гуманізму.

Істинний індивідуалізм – це, перш за все, усвідомлення цінності кожної окремої особистості поряд із власною, це здатність свідомого та вільного самовизначення і самоздійснення, можливість і бажання наслідувати власно обрану лінію поведінки та нести повну відповідальність за власні вчинки; це власні переконання, тип світогляду, стійка внутрішня культура та система цінностей і пріоритетів тощо. Окрім того, на наш погляд, визначення сучасного

індивідуалізму не завершується зосередженням тільки на власній особі індивіда та його діяльності і мотиваціях. Воно переносить центр власної уваги на взаємовідносини особистості і суспільства, підкреслює можливість існування істинного індивідуалізму тільки за умови повноцінної взаємодії останнього з суспільним та державним полем.

Істинний індивідуалізм не виступає конкретною рисою або якістю людської вдачі, це не тільки своєрідний тип світогляду та моральний принцип, суттю якого є абсолютизація позиції окремого індивіда (або значущої для нього спільноти, наприклад, родини) і його протиставлення суспільству. Швидше, це своєрідний синтез особистого та соціального, які, інтегруючись у різноманітних формах та пропорціях, за сприятливих умов створених державою, працюють, головним чином, на індивіда та, як наслідок, і на суспільство в цілому.

У другому підрозділі *„Основні засади розвитку індивідуалістичних концепцій”* індивідуалізм зображується як багатогранне і складне явище, зміст та сутність якого визначається інтерпретацією і співвідношенням багатьох дефініцій філософії, соціології, психології, етики, політології, такими як: свобода, відповідальність, традиції, цінності, право на самовизначення і самореалізацію, соціальна справедливість, егалітаризм, приватна власність, вільна конкуренція тощо.

Третій розділ дисертаційного дослідження **„Соціально-політичні наслідки розвитку індивідуалізму в історії та сучасності і його взаємодії з колективізмом”** присвячений проявам індивідуалізму на соціально-політичному рівні. В першому підрозділі *„Індивідуалізм в процесі соціальної мотивації та регуляції соціально-політичних відносин”* аналізується спектр соціально-політичних проявів індивідуалізму, що коливається від крайніх деспотичних форм - тоталітаризму, авторитаризму, вождізму, анархізму до всесвітньо визнаних, цивілізованих - лібералізму, консерватизму, демократії.

В другому підрозділі *„Реабілітація принципу індивідуалізму в умовах демократизації сучасного українського суспільства”* увага акцентується на гармонізації індивідуалізму та колективізму на тлі демократизації українського суспільства. В ньому зазначається, що індивідуалістична лінія поведінки не повинна абсолютизуватися і сприйматися як єдино вірна, оскільки веде до гіперболізації індивідуальних потреб, до моральної і соціальної деформації суспільства. Розв'язання цієї проблеми полягає у вирішенні питань щодо гармонізації проявів індивідуалізму та колективізму на демократичних засадах. Індивідуалізм та помірний колективізм, перебуваючи в одному соціальному просторі, можуть не тільки гармонійно співіснувати та виступати важелями суспільної системи, а також збалансовувати прояви один одного. Важливим

фактором гармонізації індивідуалістичної та колективістської концепцій є збалансування індивідуальних і колективних прав та інтересів. Досягнути такого балансу покликаний, з одного боку, демократичний режим влади, з іншого – висока культура саморегуляції членів суспільства. Підтримуючи помірний колективізм та індивідуалізм кожної окремої особистості, разом з тим, демократія, щоб не перетворитись на крайні індивідуалістичні прояви, має за власну об'єктивну необхідність послідовну і поступову реалізацію ідей гуманізму, зміцнення засад моральності, підвищення рівня самосвідомості та внутрішньої дисципліни і культури громадян. Однак, в цьому контексті принцип індивідуалізму не повинен стати спекулятивним атрибутом влади та бути критерієм або засобом обмеження і насильницького регулювання відповідно до індивідуальних поглядів, можливостей, здібностей та самореалізації кожного. В демократичному суспільстві для цього існують чіткі норми права і закону, які діють рівноцінно однаково для всіх без виключення.

В цьому підрозділі також означається проблема подолання хибного розуміння поняття “індивідуалізм” та негативного ставлення до нього. Цілком очевидною і зрозумілою є психологічна неготовність більшої частини українського суспільства до переходу на рівень індивідуалістичних відносин, який вимагає не тільки формальну зміну суспільного життя, але й докорінну зміну свідомості, менталітету, ритму і стилю існування індивіда. Цілком виправданою в цьому випадку є його розгубленість і дезорієнтованість у новому соціальному просторі, що трансформується швидкими темпами.

Незважаючи на тривалу аномію, Україна всупереч тягарям минулого вступила на шлях вибудови відкритого суспільства. В його основу покладені принципи істинного індивідуалізму, а саме: раціоналізація і помірна прагматизація життєвого простору індивіда згідно з його приватними інтересами і прагненнями; свобода самовизначення і самоздійснення; соціальна справедливість, яка полягає у правовій рівності та відповідальності перед законом тощо.

ВИСНОВКИ

У **висновках** подано головні результати дослідження, а також запропоновані можливі напрямки подальшого осмислення феномена індивідуалізму.

Індивідуалістичні ідеї зародились та розпочали свій шлях розвитку в епоху Античності, де вперше порушується проблема людини як мотиватора власних вчинків. Принцип індивідуалізму в цей період розглядається в контексті таких суміжних понять, як самопізнання та самоцінність індивіда, щастя та задоволення, зло та добродієність, приватна власність та держава тощо. В епоху Середньовіччя

принцип істинного індивідуалізму підмінюється такими поняттями, як індивідуальний гріх та спасіння, індивідуальне покарання за гріхи тощо. В період Ренесансу індивідуалістичні ідеї відроджуються разом із визнанням права на існування людської свідомості та появою можливості самовизначення та самозвершення індивіда. В епоху Нового Часу поняття індивідуалізму носить відбиток соціального дарвінізму, оскільки ототожнюється з інстинктом самозбереження, егоїзмом, боротьбою за власне виживання та жадібністю. В працях французьких матеріалістів XVIII ст. індивідуалізму знаходить власне відображення в теорії “розумного егоїзму”, він асоціюється з поняттям особистої користі, інтересу, щастя, себелюбства тощо; простежується повернення до натуралістичних ідей епікуреїзму. Індивідуалізму у Німецькій класичній філософії носить абстрактне забарвлення та найчастіше розглядається як руйнівний принцип диференціації, що порушує гармонію всесвіту і більше притаманний тваринному світові.

Філософія XX століття найбільше наблизилася до об’єктивного осмислення індивідуалізму. Про це свідчить поява таких течій, як прагматизм і екзистенціалізм. Важливо відмітити, що саме в цей період з’являється багато тлумачень і визначень індивідуалізму як окремої наукової категорії. Однак, важливо відмітити, що об’єктивне визначення індивідуалізму, як окремої категорії, у рафінованому вигляді з’явилося тільки у сучасній філософській науці.

Індивідуалізм як багатогранне і складне явище пов’язане та межує з великою кількістю категорій і понять філософії, соціології, психології, етики, політології. Теоретико-методологічне дослідження поняття „індивідуалізм” показало, що поєднуючи у собі власні негативні та позитивні прояви, які формуються як окремою особистістю, так і соціумом, воно дає великий поштовх та стимули для розвитку людської цивілізації.

Важливо відмітити, що індивідуалізм не виступає конкретною рисою або якістю людської вдачі, це своєрідний тип світогляду, морально-етичний принцип, лінія поведінки, життєва позиція.

Істинний індивідуалізм, а його слід відрізняти від власних крайніх проявів, -це своєрідний синтез особистісних та соціальних установок, що базуються на засадах універсальної моралі та етики (соціальної справедливості, помірному альтруїзмові тощо) та передбачають високий рівень самосвідомості і внутрішньої культури, самовизначення та самоздійснення, усвідомлення цінності кожної окремої особистості поряд із власною; це тип світогляду і моральний принцип, власнообрана система цінностей і пріоритетів, відповідальність за власні вчинки.

Окрім того, на наш погляд, визначення сучасного індивідуалізму не завершується зосередженням тільки на власній особі індивіда та його діяльності і

мотиваціях. Воно переносить центр власної уваги на взаємовідносини особистості і суспільства, підкреслює можливість існування істинного індивідуалізму тільки за умови повноцінної взаємодії останнього з суспільним та державним полем. Державне поле, в свою чергу, повинно здійснювати регулятивну, захисну та заохочувальну функції щодо підтримки розвитку індивідуалістичних тенденцій у власному соціальному просторі. Оскільки, істинний індивідуалізм, інтегруючись у різноманітних формах та пропорціях за сприятливих умов створених державою, працює, головним чином, на індивіда та, як наслідок, і на суспільство в цілому.

Дослідивши поняття індивідуалізму у соціально-філософському та соціально-політичному перерізі, можна говорити про те, що сучасна гуманітарна наука переважно розглядає індивідуалізм як тип світогляду людини, яка акцентує власну увагу на собі самій, власній діяльності та всьому, що їй не байдуже. Слід відзначити, що, з огляду на сьогодення таке визначення є застарілим, неповноцінним і не відповідає дійсності. Адже, неправомірно хибно розглядати дане поняття виключно з позиції інтересів і пріоритетів окремої особистості, нехтуючи його соціальними проявами та залежністю від суспільних умов життя індивіда. Індивідуалізм походить від окремої особистості та реалізується у суспільстві через соціальні зв'язки та взаємодії, тому без своєї соціальної або індивідуальної складової принцип індивідуалізму втрачає усіякий сенс і набуває неправомірної крайності тієї чи іншої ідеології.

Органічна взаємодія індивідуалізму та колективізму на демократичних засадах покликана сублімувати внутрішній потенціал людини в активну систему організованих дій, направлену на самозвершення індивіда шляхом органічної взаємодії з соціальним цілим. Підтримка індивідуалізму на державному рівні та одночасне наслідування демократичних принципів – це єдино можливий спосіб здійснення інтересів, прагнень і сподівань як окремих громадян, так і народу в цілому. Можна стверджувати, що індивідуалізм у поєднанні з демократією – це найвища форма суспільної організації, яка ґрунтується на високій культурі, свідомості, саморегуляції її членів, та забезпечується коректною політикою державного регулювання, що підтримує у суспільстві принцип соціальної справедливості, створює умови для прояву і розвитку індивідуальної ініціативи та потенціалу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. **Шевченко З.В.** Історико-філософське осмислення проблеми егоїзму в контексті розвитку наукової думки про особистість та суспільство //

- Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 30. – К.: Український центр духовної культури, 2002. – С. 110-120.
2. **Шевченко З.В.** Поняття „егоїзм” та його соціально-філософська експлікація // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 36. – К.: Український центр духовної культури, 2003. – С. 135-143.
3. **Шевченко З.В.** Актуалізація принципу індивідуалізму в аспекті відносин особистості та суспільства // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 40. – К.: Український центр духовної культури, 2004. – С. 148-156.
4. **Шевченко З.В.** Егоїзм як чинник деструктивності сучасного соціуму // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції „Динаміка наукових досліджень”. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2002. – Т.4.: Музика в житті людини. Філософія. Право. Соціологія. – С. 20-21.
5. **Шевченко З.В.** Роль соціального виховання в процесі регламентації егоїстичних проявів студентської молоді // Формування національних, загальнолюдських ціннісних орієнтацій студентської молоді: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (11-12 грудня 2002 р.) / Відп. ред. А.А. Мазаракі. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2002. – С. 162-164.
6. **Шевченко З.В.** Принципи сучасного індивідуалізму та особливості його прояву в суспільстві // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції „Наука і освіта ‘2003’”. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. – Т.14.: Філософія. – С. 25-26.
7. **Шевченко З.В.** Свобода як фундаментальна необхідність людського мислення // Проблема свободи у теоретичній та практичній філософії: Матеріали X Харківських міжнародних Сквородинівських читань: В 2 ч. – Харків: „Екограф”, 2003. – Ч. 2. – С. 198-200.
8. **Шевченко З.В.** Форми прояву соціально-політичного та етичного індивідуалізму // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції „Наука і освіта ‘2004’”. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – Т. 2.: Філософія. – С. 42-44.

АНОТАЦІЯ

Шевченко З.В. Індивідуалізм як складова розвитку демократії. –
Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03. – соціальна філософія та філософія історії. Інститут вищої освіти Академії педагогічних наук України, Київ, 2005 р.

Дисертація присвячена соціально-філософському аналізу проблеми індивідуалізму, переосмисленню його сутності та перспективам його розвитку в контексті гармонізації індивідуалістичних та колективістських тенденцій на тлі демократизації сучасного українського суспільства.

У ході дисертаційного дослідження встановлено, що принцип індивідуалізму набував поширення, розвитку, зазнавав змін та інновацій власного тлумачення в залежності від становлення історичних епох, політичних режимів, культур і релігій, які визначають співвідношення категорій індивідуального та колективного. Показано, що індивідуалізм, як багатогранне і складне явище, пов'язане та межує з великою кількістю категорій і понять філософії, соціології, психології, етики, політології. Переосмислення поняття „індивідуалізм”, яке детермінується сучасними реаліями, дає підстави стверджувати, що сутність індивідуалізму полягає не в абсолютизації егоїстичних інтересів окремої особисті, не в протиставленні її суспільству, а в усвідомленні цінності, неповторності кожної окремої особистості поряд із власною, у відповідальності за власні вчинки та їхні наслідки, у дотриманні універсальних морально-етичних норм. Дослідження поняття „індивідуалізм” показує, що індивідуалізм за умов гармонізації з колективістським началом та демократією дає великий поштовх і стимули для розвитку людської цивілізації, поєднуючи у собі власні негативні та позитивні прояви, які формуються як окремою особистістю, так і соціумом.

Ключові слова: індивідуалізм, індивідуальна неповторність, самоусвідомлення, самовизначення, колективізм, демократія.

АННОТАЦІЯ

Шевченко З.В. Индивидуализм как составляющая развития демократии. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. Институт высшего образования Академии педагогических наук Украины, Киев, 2005 г.

Диссертация посвящена социально-философскому анализу проблемы индивидуализма, переосмыслению его сущности и перспективам его развития в контексте гармонизации индивидуалистических и коллективистских тенденций на фоне демократизации современного украинского общества.

В диссертации проведен ретроспективный анализ социально-философской мысли, направленный на изучение развития и осмысления понятия “индивидуализм”, а также предпосылок, которые обуславливают специфику обозначенной проблемы. В ходе диссертационного исследования показано, что индивидуализм отрицался или, наоборот, признавался, распространялся, развивался, претерпевал изменения и инновации собственной интерпретации в зависимости от становления исторических эпох, политических режимов, культур и религий, которые, по своей сути, и предопределяют соотношения коллективного и индивидуалистического начал в обществе.

В процессе диссертационного исследования установлено, что существующие научные дефиниции принципа индивидуализма, с учетом специфики современного украинского социума, являются неполноценными и односторонними, поскольку содержание определения “индивидуализм” ограничивается только личностной составляющей и выступает в роли определенного типа мировоззрения, которое противопоставляет индивида и общество. Дано определение: индивидуализм – это синтез личностных и социальных установок, которые основываются на универсальных морально-этических началах (социальная справедливость, гуманизм, умеренный альтруизм и т.д.) и предполагают высокий уровень самосознания, внутренней культуры и саморегуляции, самоопределения и самореализации, осознания ценности каждой отдельной личности рядом с собственной. В ходе диссертационного исследования было показано, что хотя современная личность развивается на основе собственной индивидуальности, последняя не выступает источником инициирования индивидуализма. Индивидуалистические тенденции зарождаются и развиваются только из осознания индивидом ценности и значимости каждой отдельной личности, равно как и собственной, из понимания важности собственной неповторимости, оригинальности и автономности, равно как и всех членов общества, равного права и возможности на самоопределение и самореализацию в рамках норм и законов определённого социума.

Результаты диссертационного исследования дают аргументированные основания утверждать, что индивидуалистическая линия поведения не должна абсолютизироваться и восприниматься, как единственно правильная, поскольку ведёт к гиперболизации индивидуальных потребностей, к моральной и социальной деформации общества. Решение данной проблемы лежит в задаче гармонизации принципа индивидуализма и коллективизма на демократических началах. Индивидуализм и коллективизм, находясь в одном социальном пространстве, могут не только гармонично сосуществовать и выступать уравновешивающими факторами социальной системы, но и взаиморегулировать

проявления друг друга. Важным фактором гармонизации индивидуалистической и коллективистской концепций выступает чётко сбалансированная составляющая индивидуальных и коллективных прав и интересов. Достичь такого баланса призван, с одной стороны – демократический режим власти, с другой – высокая культура саморегуляции членов общества. Поддерживая индивидуалистические и коллективистские проявления в социуме, демократия, чтобы не превратится в их крайние проявления (анархию, национализм и т.д.), со своей стороны, должна, как собственную объективную необходимость, проводить последовательную реализацию идей гуманизма, укрепление моральных основ общества, повышение уровня самосознания и внутренней культуры, дисциплины граждан. Было отмечено, что в этом контексте принцип индивидуализма не должен становиться спекулятивным атрибутом власти и выступать критерием ограничения или насильного регулирования индивидуальных взглядов, возможностей, способностей и самореализации каждого. Для этого в демократическом государстве существуют чётко определённые нормы права и законы, которые действуют одинаково для всех граждан.

Таким образом, индивидуализм, соединяя в себе собственные негативные и положительные формы проявления, которые формируются как отдельной личностью, так и социумом, в условиях гармонизации с коллективистским началом и демократией, даёт огромный толчок и стимулы для развития человеческой цивилизации.

Ключевые слова: индивидуализм, индивидуальная неповторимость, самосознание, самоопределение, коллективизм, демократия.

SUMMARY

Shevchenko Z.V. Individualism as the constituent of democracy. - Manuscript.

Thesis for obtaining the Candidate's Degree in Philosophy in specialty 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy of History. – The Institute of Higher Education of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; Kyiv, 2005.

The thesis is devoted to the social-philosophical analysis of individualism, recomprehension of its essence and perspectives of its development in the context of harmonization of individualistic and collective tendencies at the background of democratization Ukrainian society.

In the course of dissertational investigation, it is determined that individualism is requiring dissemination, development, significance depending on historical ages, political regimes, cultures and religions, which determine the correlation between the

categories of individual and collective. It is shown that individualism as many-sided and complicated phenomenon is connected with many categories and concepts of Philosophy, Sociology, Psychology, Ethics, Political Science. This is a necessary condition, without which the development of these disciplines is inconceivable. Recomprehension of the notion of “individualism”, is has determined that the essence of individualism lies not in absolutisation of private interests of separate person, the opposition by personality to society, but in acknowledgment of value, originality of separate person, responsibility for own actions and their consequences, in keeping to the universal moral and ethical standards. The author concludes that the individualism, with its own negative and positive forms, which is being formed both by person and society, provides a powerful stimulus to the development of civilization especially under the conditions of harmonization with the collectivism and democracy.

Key words: individualism, individual originality, self-consciousness, self-determination, collectivism, democracy.